

Леся Українка. Драма усвідомлення Тіні

КУПИТИ

Її життя і творчість для більшості українців досі terra incognita, як і драматургія канонічної Лесі Українки, що співмірна із шедеврами Шекспіра.

Пошук «нової» етики та крах «старої» — наскрізна тема драматургії Лесі Українки. Євгенія Кононенко не лише досліджує її драматургію крізь призму юнгіанського психоаналізу, але допомагає розгледіти реальну жінку Ларису Косач. Те надчуттєве осмислення світу, що відбувалося на максимумі творчих, інтелектуальних та емоційних зусиль, бо її життя стало блискучим творчим актом: вона жива і буде вічно жити. Зрештою, перед вічністю поет звітує своїми текстами, а не вчинками в реальному житті, встановити які буває іноді неможливо.

Дослідження про творчість письменника має шанс стати чимось більшим, а не просто книгою про творчість письменника, якщо досліджується творчість справді видатного письменника і якщо для того застосовано апарат видатного аналітика. Юнгіанський метод у сфері культурології і літературознавства працює так само точно й тонко, як і в аналітичній психології.

Для широкого кола читачів.

ЄВГЕНІЯ КОНОНЕНКО

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Драма усвідомлення Тіні

Анотація

Її життя і творчість для більшості українців досі terra incognita, як і драматургія канонічної Лесі Українки, що співмірна із шедеврами Шекспіра.

Пошук «нової» етики та крах «старої» — наскрізна тема драматургії Лесі Українки. Євгенія Кононенко не лише досліджує її драматургію крізь призму юнгіанського психоаналізу, але допомагає розгледіти реальну жінку Ларису Косач. Те надчуттєве осмислення світу, що відбувалося на максимумі творчих, інтелектуальних та емоційних зусиль, бо її життя стало блискучим творчим актом: вона жива і буде вічно жити. Зрештою, перед вічністю поет звітує своїми текстами, а не вчинками в реальному житті, встановити які буває іноді неможливо.

Дослідження про творчість письменника має шанс стати чимось більшим, а не просто книгою про творчість письменника, якщо досліджується творчість справді видатного письменника і якщо для того застосовано апарат видатного аналітика. Юнгіанський метод у сфері культурології і літературознавства працює так само точно й тонко, як і в аналітичній психології.

Для широкого кола читачів.

Усі права застережені. Жодну частину цього видання не можна перевидавати, перекладати, зберігати в пошукових системах або передавати в будь-якій формі та будь-яким засобом (електронним, механічним, фотокопіюванням або іншим) без попередньої письмової згоди на це **ТОВ «Видавництво Анетти Антоненко»**.

ISBN 978-617-553-031-3

© Євгенія Кононенко, текст, 2023

© «Видавництво Анетти Антоненко», 2023

ЛЕСЯ УКРАЇНКА. ДРАМА УСВІДОМЛЕННЯ ТІНІ

Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання
про велику драму?

Леся Українка

Кожен носить із собою тінь, і що менше її
підключено до індивідуального свідомого життя,
то вона темніша й густіша.

Карл-Густав Юнг

1. Інтро

Якщо літературні твори надаються до незліченної кількості інтерпретацій: і тих, які доповнюють одна одну, і тих, які одна з одною конфліктують, — це є ознакою високої проби творів. Коли твори інтригують дослідників, спонукаючи їх шукати приховані смисли: культурні, біографічні, історичні, релігійні, герметичні, психологічні, свідомо чи не свідомо обіграні в текстах творів. Такою є творчість Лесі Українки, насамперед її драматургія, яка за рівнем проникнення в глибини буття є рівноцінною шекспірівській. Авторка цих рядків дуже давно намагається зібрати разом уже існуючі фрагменти, інтегрувати їх в єдине, щоб скомпонувати власну цілісну інтерпретацію творів Лесі Українки. А зараз пропонує увазі читачів есе, проби, або ж спроби. Спроби підійти до творчості української національної поетеси з погляду аналітичної психології, яку розробив швейцарський психоаналітик і мислитель Карл-Густав Юнг.

В Україні існує дуже багато інтерпретацій творів Лесі Українки. Написано чимало статей і книжок. Але дослідницький вогонь у середовищі українських літераторів не згасає. Підходи аналітичної психології жодною мірою не заперечуватимуть наявні напрацювання в царині вітчизняного лесезнавства, лише творчо доповнюватимуть їх. І перш ніж запропонувати свою інтерпретацію, маю пояснити своє бачення, чому саме теорія архетипів Юнга є такою продуктивною для дослідження творчості саме Лесі Українки, спадщина якої завжди провокуватиме бажання тлумачити її, шукати нові смисли.

Твори української національної поетеси насамперед промовляють до емоцій читачів, до їхнього інтелекту. І сама постать поетеси викликає в широкого загалу українців велику гаму позитивних почуттів: від захвату її силою духу до співчуття через тяжку хворобу поетеси.

У культурному просторі України в загальних рисах відома канонічна біографія Лесі Українки. Українські дослідники знають біографію Лесі Українки дуже добре; вражає, про які деталі побуту поетеси та її родини

можуть розповісти листи, спогади і документи. І ці деталі давніх подій, давніх розмов завмерли у поезіях і драмах. Але щоб аналізувати літературний твір за допомогою теорії архетипів, навіть не так і важливо знати історію життя автора. Сам Юнг, який першим почав застосовувати власну психологічну теорію до дослідження текстів літератури, на прикладі свого улюбленого «Фауста» вважав, що знання реальної біографії Йоганна Вольфганга фон Гете не пояснює сюжетних колізій його *opus magnum*. А славетну працю «Відповідь Йову», яку багато хто розглядає як *opus magnum* Карла-Густава Юнга, присвячено героєві біблійної книги, про автора якої взагалі нічого не відомо.

Юнг вирізняв психологічний та провіденційний типи літературної творчості. Тексти, матеріал для написання яких узято у свідомому досвіді й у тих ідеях, які непокоять свідомість автора, Юнг називає психологічними. А тексти, написані в безпосередньому зв'язку автора з колективним несвідомим — провіденційними. Так, першу частину «Фауста» Юнг вважав психологічною, а другу — провіденційною.

Однак знання біографії митця, чия творчість розглядається, дослідженню теж не заважає. Смыслотворчим чинником зовнішньої біографії Лесі Українки є її тяжка хвороба, яка визначала її поведінку, її зв'язки, специфіку її творчості, її земні подорожі. А ключовою складовою її внутрішньої психобіографії є те, що значну частину своїх текстів поетеса написала у стані потужного творчого екстазу. У тому стані, коли вищий дух, а не власний досвід диктує автору його твір. Коли текст не пишеться, а отримується як одкровення. Тобто, якщо послуговуватися термінами теорії архетипів, коли автор перебуває в найбезпосереднішому зв'язку з колективним несвідомим.

Листи Лесі Українки до друзів свідчать про те, що поетеса завжди прагнула максимально дотримуватися історичних реалій у своїх творах. Це їй не завжди вдавалося, і сучасний читач може знайти у текстах письменниці фактичні помилки. Так сталося перш за все тому, що багато історично-релігійних фактів тих епох, у які письменниця відряджала своїх героїнь і героїв, було віднайдено й оприлюднено вже після її смерті. Проте деякі історичні неточності аж ніяк не

применшують цінність творів Лесі Українки, і художню тим паче. І Шекспір дуже вільно поводився з історичною правдою, адаптуючи хроніки до потреб сучасного йому театру. Але засадничим є те, що ті чоловіки й жінки, які діють на сторінках драматичних творів Лесі Українки, не є штучними конструктами, носіями моралі й моралізаторства. То живі люди, яким співпереживаєш, на місці яких читач або глядач може себе уявляти. Те, як герої драм Лесі Українки поводяться, є психологічно переконливим і глибоко вмотивованим — за тих обставин, які для них витворила авторка. Драми Лесі Українки не історичні наративи, а позачасові притчі.

Так само позачасовими і незалежними від історичної конкретики є й архетипи колективного несвідомого, знанням про які надав статус теорії Карл-Густав Юнг. Архетипи — це і позачасові, і наднаціональні структури психіки людини. Якщо йдеться про *архетипові* дії літературних героїв, то саме у творах притчевого характеру вони виявляються найповніше. Якщо творцеві щастить активізувати щодо своїх персонажів саме ті глибинні механізми, які оживають під дією архетипів колективного несвідомого, то це вносить у твір подих вічності. Саме це відбулося в драмах Лесі Українки: сутнісними є не конкретні історичні факти, а позачасові історії, які герої її драм змушені проживати в непростих ситуаціях античних чи біблійних часів або в добу Середньовіччя. І це робить застосування підходів теорії архетипів Юнга для інтерпретації драматургії й поезії Лесі Українки особливо продуктивним. Хоча застосування юнгіанських підходів і до літератури реалістичної також може бути плідним.

Юнгіанство не заперечує фрейдистської теорії індивідуального несвідомого, згідно з якою в тій частині психіки, якої не контролює свідоме *Я*, міститься витіснене й забуте, але те, що в житті людини напевне *було*. За Юнгом, несвідоме людини організовано складніше. Там наявне ще й те, чого в індивідуальному досвіді ніколи *не* було. Тобто психіка кожної людини містить не лише індивідуальне, а й колективне несвідоме. І саме воно структуроване за допомогою архетипів.

Архетипи — це абстрактні моделі архаїчних позачасових постатей, згідно з якими утворюється конкретика. Велика Мати була ще в доісторичному світі. І ось вона оживає і в сучасних ролинах, і на сторінках сучасних творів, несучи в собі і конкретику часу й місця, і позачасову архаїку.

У будь-яких текстових творах — в епічних наративах, у трагедіях і комедіях, у казках і народних піснях, у релігійних книгах — усюди діють люди: герої й негідники, сміливці й боягузи, прекрасні принцеси й злі ворожки — продовжуйте далі цей список згідно з вашими уподобаннями. Це все архетипові постаті, які виникли задовго до писемності, тривалий час існували лише в усних наративах. І продовжують своє життя у творах художньої літератури.

Архетипи несуть у собі амбівалентність. Герой може бути і рятівником, і розбійником. Сестра може бути і найближчою подругою, і підступною суперницею. Старий дід може бути і великим мудрецем, і злим чаклуном. Закохані можуть єднатися в довічному союзі, а можуть гинути в єднанні.

А втім, хіба не очевидно, що в будь-якій оповіді чи із життя царів, чи із життя богів, чи із життя звичайних людей наявні матері, батьки, брати, сестри, подружжя, коханці, мудреці, дурні тощо, а також конфлікти між ними? І без теорії архетипів ми знаємо, що наративи культури зводяться до непростих міжособистісних стосунків. І не вдаючись до амбівалентності архетипів, ми знаємо, що брати можуть бути і найближчими друзями, і найлютішими ворогами, а батько може бути і грізним, і милосердним. Або і тим, і тим, залежно від настрою. Чи вражають тексти читачів, чи залишають їх байдужими, здавалося б, залежить від обдарованості митця, від володіння наративними стратегіями та іншими словесними технологіями.

Але якщо ми прочитаємо тексти з позиції теорії Юнга, то для нас поняття архетипу є основоположним. З погляду юнгіанців, обдарований автор створює текст культури не лише тому, що є свідком міжособистісних стосунків своєї общини і неодноразово чутих родинних

переказів, а ще й тому, що його індивідуальне несвідоме торкнулося колективного, покликавши до життя архетипи.

В архетипу є могутній антипод: кіч. Там, де архетип кличе до життя паралелі з вічними сюжетами, там кіч пропонує безліч разів відтворені готові шаблони, кліше, імітацію високого мистецтва. Архетип, якщо його відчuto у мистецькому творі, викликає сильний емоційний резонанс, почуття нумінозного. А кіч викликає ностальгійний сентимент, укотре паразитує на своєрідному шармі банальності. Архетип — це новий напій, налитий у вічну чашу. Кіч — це знайоме питво, налите в імітацію старовинного келиха.

У творах Лесі Українки оживають саме архетипні історії та архетипові герої.

Леся Українка народилася 1971 року, Карл-Густав Юнг — у 1975-му, тобто вони були сучасниками. Леся читала багатьма європейськими мовами, завжди цікавилась новинками тодішньої літератури, прагнула бути в курсі ідей свого часу, ймовірно, щось чула про теорію Фрейда. З теорією Юнга вона обізнана не була.

Але в ті роки, коли Леся жила й творила, Юнг і сам ще не був ознайомлений із власною теорією. Це сталося пізніше, в роки Першої світової війни. Перебуваючи у психотичному стані, він отримав власну теорію в одкровенні, написавши «під диктування» достатньо заплутаний і важко артикульований текст «Сім настанов мертвим», який фахівці-юнгіанці вважають витком подальшої теорії архетипів колективного несвідомого.

Поступово Юнг вийшов із психозу, повернувся до роботи практичного психолога та до написання не пророчих одкровень, зрозумілих одиницям, а наукових праць з психології, історії культури і релігії, які принесли йому світову славу. На запрошення поважних установ виступав по світу з лекціями, розповідаючи про свою теорію та її практичне застосування. Також багато подорожував приватно, зустрічаючись із мудрецами великих релігій, про що розповів у спогадах. Помер у 1961 році. До останніх років свого життя розробляв

свою теорію архетипів, так і не зробивши її цілісною, несуперечливою. І не тому, що не встиг, а тому, що те дерзновенне знання, до якого долучає його теорія, є безмежним, невичерпним.

Леся Українка померла в 1913 році, вимучена тяжкою хворобою, маючи лише 42 роки. Залишила, як на своє нетривале життя, велику за обсягом і яскраву за змістом творчу спадщину. Відому на батьківщині й практично не відому за її межами. Письменниця залишила нащадкам корпус художніх творів, які, зокрема, є добрим матеріалом для інтерпретації методами теорії архетипів Карла-Густава Юнга, а також є чудовою ілюстрацією цієї теорії.

Леся Українка назвала свої сценічні твори драмами, не трагедіями. І це також узгоджується з теорією Юнга. Трагедія як архаїчний сценічний твір оповідає про невідворотність подій, про невблаганність долі. Коли всі зусилля розумного і чесного героя будуть даремними: лихо все одно станеться. Коли Мойра як богиня долі сильніша за всіх інших богів. Зв'язаний приречений козел (τραῦλος, трагос) моторошно кричить, але це йому не допоможе, його все одно заб'ють, приносячи в жертву Діонісу. І у волянні жертвовного цапа — витoki того різновиду трагедії, який зветься «трагедія фатуму». Власне, першу Лесину драму «Блакитна троянда» написано в жанрі трагедії фатуму: героїня приречена втратити розум, її божевілля є невідворотним. З Мойрою домовитися не вийде. Можна лише вчинити самогубство. Щось подібне можна сказати й про Лесину «Кассандру».

А чи можлива зміна сценарію, внаслідок чого буде переможено невблаганну Мойру? Юнг вважав, що це можливо. І не тому, що в XX сторіччі людство накопичило значно більше механізмів розв'язання проблем, ніж це було в античні часи — ні, не тому. Саме в XX сторіччі почалися і завершилися дві світові війни, в ході яких буяли і архаїчний гнів, і архаїчний переляк. Юнг розглядає не зовнішні щодо людини, а внутрішні, психологічні проблеми зміни сценарію. Бо коли йдеться про невідворотність тих чи інших подій і про похмурі пророцтва, які

справджуються, варто звернутися до одного з ключових понять теорії особистості Юнга, а саме: до поняття *Тіні*.

Структура особистості, за Юнгом, є досить складною, набагато складнішою за ту, яку запропонував Фройд (*Id — Ego — Superego*). Так само, як і Фройд, Юнг розробляв свою теорію, виходячи з того, що у психіці наявні ті сфери, яких не контролює свідоме *Я* людини. В основі Юнгової моделі психіки лежить опозиція *Персона — Тінь*. *Персона* — це те обличчя людини, яке існує в неї для комунікації з оточенням. *Тінь* — це те, чого людина показувати оточенню не бажає. Здавалося б, що тут новаторського? Багато з того, що відбувається з нами, не повідомляється оточенню. Але опозиція *Персона — Тінь* маскує не ту приватність, яку кожен може оберігати від широкого загалу, приймаючи таке рішення свідомо. Йдеться про той вміст психіки, якого людина в собі не бачить і навіть заперечує його наявність. Свідомість людини не приймає власної *Тіні*, яка, однак, реально існує й керує поведінкою людини. Іноді достатньо безцеремонно й безжально. Страх, гнів, усі фатальні пристрасті, які спроможні завести людину в безвихідь, містяться там, у *тіньовій частині* психіки. Трагедія як фатум розігрується саме там, де владарює *Тінь*.

Згідно з психотерапією, розробленою Юнгом, аби не потрапляти в життєвську безвихідь, варто почати з того, щоб зробити спробу усвідомлення причини своїх незрозумілих бажань, визнати в собі те, що, можливо, визнавати неприємно. Це тяжкий і болісний процес. Але йдеться не про самокатування, а про самопізнання. Лише усвідомлення власної *Тіні* згодом допоможе людині керувати своєю долею. У житті є багато такого, над чим людина не владна. Але дещо може підкоритися її волі, якщо вона почне усвідомлювати глибинні підвалини власної поведінки. Якщо у власних поразках максимально звинувачуватиме не так несприятливі обставини, як саму себе. І річ не в тому, щоб максималістично долати власні бажання — це призведе лише до поглиблення невротичного стану. Річ у тому, щоб збагнути глибинні причини тих наших бажань, які сильніші за нас.

Відомий лесезнавець писав, що в усіх драмах Лесі Українки діє одна й та сама жінка, яка є *alter ego* поетеси. Погоджуючись із тим, маю уточнити: ця жінка від драми до драми стає щоразу самосвідомішою, бо самосвідомішою стає Поетеса. Мало не з усіма героями драматургії Лесі Українки це відбувається: розгортається велика драма поступового усвідомлення несвідомої Тіні. Показати, бодай фрагментарно, як саме це відбувається, є метою цієї книги.

Якщо ж драма усвідомлення тіньового боку власного єства так і не розпочалася, тоді й *драма* як така не розігрується. Знов і знов нуртує *трагедія*, де перемога безжальної Мойри визначена ще до того, як почали діяти герої: адже замість них діють їхні неусвідомлені Тіні, над якими вони влади не мають. Такими є закони античних трагедій. Кассандра знов і знов кричить про загибель Трої, не знаходячи, та й не шукаючи потрібних слів для конструктивного діалогу із троянцями. Але для модерної драматургії болісний початок драми усвідомлення Тіні є основоположним. Фрагменти цієї вселенської драми розігрують дійові особи драматургії Лесі Українки та ліричні герої її поезії.

2. Муза і Перелесник

...людська психіка є колискою мистецтв і наук

К.-Г. Юнг

Ми почали розмову про Тінь як про несвідому частину психіки, де зароджуються і нуртують ті смисли, яких людина не розуміє, та які, однак, хочуть прорватися назовні. І це може стати причиною великого страждання. Не варто думати, ніби тіньова частина психіки є вмістилищем винятково темних імпульсів, нечестивих бажань, ганебних поривань. Поняття Тіні є ширшим. Тіньова частина психіки є вмістом всього того, що людина в собі не приймає. І коли цей вміст починає нуртувати в глибинах несвідомого, свідомість реагує по-різному.

Розмову про свідоме й несвідоме у творчості Лесі Українки почнемо з Поетеси як ліричної героїні її віршів, із її стосунків з Музою.

І геній нації, і безнадійний графоман починали творити під впливом ірраціональних загадкових імпульсів, які не можуть бути остаточно пояснені особистим досвідом чи генетикою. Поет-початківець не думає про славу великого поета, коли щось (або хтось?) спонукає оформляти словами те, що так бентежить. То вже згодом, коли митець здобуде визнання, здобуде читачів, які чекають нових його творів, то, ймовірно, конструюватиме свої творчі продукти свідоміше. Або в якийсь спосіб стимулюватиме своє несвідоме, налаштовуючи його на творчий регістр. Бо ж для творчого акту потрібна та психічна напруга, коли несвідоме митця є сильнішим за його свідомість.

Джерелом творчості є несвідоме творця. Проте здавна причина творчості розглядалась як щось зовнішнє відносно особистості митця. Від античних часів до наших днів в європейській культурі присутній

феномен Музи як міфічної особи, яка спонукає людину ставати митцем, а потім підтримує полум'я його творчості.

Пізнавши Музу, яка виявилася сильнішою за нього, митець прагне осмислити цей особливий стан нездоланного творчого пориву. Тому багато поетів мають у своєму доробку вірші, присвячені власній музі: спочатку завітала непроханою гостею, а потім не летить знову, хоча на неї вже чекають.

І в Лесі Українки є кілька віршів, присвячених досвіду творчого акту, де поетеса прагне краще пізнати той стан, коли хтось змушує її творити. Спробуємо глянути із дзвіниці юнгіанства саме на ці поезії Лесі Українки.

Почнемо з вірша «Ave regina!» В нім поетеса озвучує своє невдоволення і навіть обурення діями своєї музи:

Безжалісна музо! куди ти мене завела?

Навіщо ти очі мені осліпила згубливим промінням своїм?

Навіщо ти серце моє одурила, привабила маревом щастя?

Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні б умерти зо мною?

Цей монолог відрізняється від звернень більшості поетів до своїх муз. Поетеса нарікає не на тяжкий стан творчих мук, а на те, що продукт творчого піднесення виявився не таким, як його уявляло її свідоме Я. Українка вживає надзвичайно потужні образи, щоб показати, наскільки сильну владу має над нею Муза. У назві «Ave regina!» авторка, очевидно, обіграє латинську крилату фразу «Ave Caesar, morituri te salutant», якою вітали цезаря римські гладіатори, приречені розважати Рим смертельними перформансами. Лірична героїня «Ave regina!» називає себе бранкою, яка йде в кайданах в колоні інших полонених. Знаючи волелюбну Лесю і те, наскільки вона не любила слів «рабиня», «бранка», «полонена», розумієш, як тяжко, як нестерпно було поетесі, коли Регіна її несвідомого здобувала над нею безмежну владу:

Все я тобі заспівала, і те, чого зроду нікому,

Навіть самій собі, вголос казати не хотіла.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ